

FAJKY V ZÁPADOEURÓPSKOM UMENÍ 17. A 18. STOROČIA

Peter Pleva

Tekovské múzeum v Leviciach, Sv. Michala 40, 934 69 Levice,
pleva.peter@centrum.sk

Abstract:

Pleva, P. 2011: Pipes in the west European art of the 17th and 18th century. Proceedings from the 1st Conference on “The history of the pipe production and pipe archaeological findings in Slovakia”: 17 – 22

Pipe emerged in the west European art in the beginning of the 17th century in Dutch paintings. On works of art we can find long white clay pipes of English type that dominate till the end of the 18th century. A pipe can be found on still lives (Pieter Claesz, Willem Claesz Heda, Jan Jansz van de Velde, Pieter van Anraadt), genre paintings of peasants (Adriaen Brouwer, David Teniers, Adriaen van Ostade) and townsmen, too (Jan Havickszoon Steen, Hendrick Terbrugghen).

Key words: pipe, still life, genre painting.

ANGLICKÝ TYP FAJOK NA ZÁTIŠIACH

Na obrazoch 17. storočia z oblasti Flámska a spojených provincií sa nachádzajú dlhé biele fajky anglického typu.¹ Tie boli na severe Európy najčastejším typom fajok. Fajčenie sa začalo šíriť v Anglicku počas vlády kráľovnej Alžbety I. (1558 – 1603), ktorá podporovala zakladanie zámorských kolónií v Severnej Amerike. Odtiaľ sa dovážal dodnes známy virginský tabak. Z Britských ostrovov sa na prelome 16. a 17. storočia fajčenie tabaku spolu s fajkou rozšírilo na európsky kontinent. Biele hlinené fajky sa najviac udomácnili na území dnešného Holandska. Tam došlo doslova k renesancii výroby fajok. Ich výrobou sa preslávilo najmä mesto Gouda. Počas 17. storočia, keď výroba hlinených fajok v meste vrcholila, tu pracovalo viac ako 500 dielní a o storočie neskôr ešte stále okolo 300 dielní. Jedna z nich tu funguje dodnes.²

Z holandských majstrov nachádzame fajky na zátišiach haarlemských maliarov, zátišia Pietra Claesza (1597–98 – 1661) a Willema Claesz Hedu (asi 1594 – 1680–82). Fajky sa tu objavujú spolu s inými potrebami na fajčenie ako nádobkou na uhľiky

¹ Niekde je uvádzané aj označenie ako holandský typ. Prakticky ide o identické typy fajok, no anglický typ je o niečo málo starší, túto podobu prebrali aj v Nizozemsku, a preto používam tento termín.

² STANISLAV, J.: Tajemství dýmky. Brno: Mostex Import– Export, 2008, s. 7 – 8.

alebo tlejúci knôť, tabak zabalený v papierovom obale, na ktorom je zreteľne vidieť, že ide o „recyklovaný“ starší dokument. Niekedy na zátišiach nachádzame aj kovové dózičky, ktoré slúžili ako tabatierky. Najväčším majstrom, špecializujúcim sa vyslovene na zátišia s fajkáorskými potrebami, je Jan Jansz van de Velde (okolo 1620 – 1662). Jeho zátišia, ako napríklad Zátišie s fajkou,³ sú malými intímnyimi maľbami zostavené z bežných predmetov vtedajšieho života. Do zátiší okrem už spomenutých potrieb často dopĺňal aj karty ako narážku na hazardné hry, ale aj ovocie a drobné oriešky ako symbol zmyslu chute. Predsa len v takýchto zátišiach išlo o zobrazenie pôžitkov života, a nie o otvorenú kritiku samotného bytia. Tento typ fajky sa ďalej objavuje aj na niektorých francúzskych zátišiach 18. storočia. Znáмым príkladom je Zátišie s fajkami⁴ od Jean-Baptiste Simeón Chardina (1699 – 1779). Na tomto obraze je jedna z fajok zobrazená už so sčernenou hlavičkou, po mnohých použitíach. Napriek jej veku sa ešte stále používa, čo naznačuje tlejúci tabak a dym.

ZÁTIŠIA VANITAS

Holandské zátišia 17. storočia sa preslávili presným zobrazením predmetov všetkého druhu. Medzi mnohými vzácnymi, exotickými a raritnými predmetmi nachádzame často aj potreby pre fajčenie. Zvláštnou kategóriou malieb sú zátišia Vanitas. Vanitas znamená po latinsky márnosť a na týchto zátišiach sa nachádzajú známe symboly smrti a pomínutelnosti ako lebka a presýpacie hodiny.⁵ Vedľa týchto jednoznačných odkazov na ľudskú pomínutelnosť, sa na obrazoch nachádzajú mimoriadne luxusné predmety, ktoré ďalej zvýrazňujú ľudskú márnosť. Ani jednu z mnohých vzácných vecí si nakoniec človek nemôže zobrať na druhý svet. Preto sa tam nachádzajú prevrhnuté strieborné podnosy, prázdne poháre a rozbité veci. Jednou z najčastejšie rozbitých vecí je hlinená fajka. Tá aj sama osebe znamenala krátkosť bytia, lebo ľudský život oproti večnosti je iba ako dym z fajky, ktorý sa rýchlo rozplynie do vzduchu. Rozlomená fajka symbolizuje náhly koniec všetkého, čo ešte mal človek na pláne a nemohol to dokončiť pre svoju smrť. Jeho snom je koniec ako koniec dymu zo zlomenej fajky. Rovnako pomínutelnosť môže symbolizovať aj rozbitá nádobka na uhlíky. Rozbitý alebo prasknutý predmet v takýchto zátišiach nebol umiestňovaný medzi samé vzácne a bohato zdobené predmety náhodne. Akákoľvek krása môže plynutím času pomínuť donenávratna a nedá sa privolať späť.

ŠTYRI ELEMENTY

Zátišia často neboli iba náhodným zhľukom harabúrd, ale premyslene vybratým súborom predmetov, z ktorých každý reprezentoval určitý živel. Fajky najčastejšie reprezentujú živel vzduch, pre ich dym. Dym fajky je cítiť vo vzduchu, aj keď samotnú fajku nevidíte, ale viete, že sa nachádza niekde blízko. Jedným z najkrajších príkladov

³ Dielo sa nachádza v Obrazárni Pražského hradu, Česká republika.

⁴ Dielo sa nachádza v parížskom Louvri, Francúzsko.

⁵ MRÁZ, B. – MRÁZOVÁ, M.: Encyklopedie světového malířství. Praha: Academia, 1988, s. 595.

takéhoto obrazu je dielo Pietra van Anraada (1635 – 1678) Zátíšie s hlineným džbánom a fajkou.⁶ Anraadt nepatrí k svetoznámym maliarom, ale jeho diela majú mnoho skrytých významov. Tento obraz je jedným z mála zachovalých zátíšií autora, na ktorom sa okrem prvoplánového jednoduchého zátíšia s fajkou a džbánom nachádzajú reprezentanti jednotlivých živlov. Už spomínaná fajka nám zastupuje vzduch. Dym z fajky je vlastne unášaný vzduchom. Vzduch, teda samotné dýchanie je potrebné aj pri zapalovaní fajky. Bez prítomnosti kyslíka sa nedá tabak zapáliť, no na to potrebujeme aj druhý element, a to oheň. Ten je reprezentovaný nádobkou s tlejúcimi uhlíkmi. O treťom elemente sa dá diskutovať. Môže ísť o hlinený džbán, lebo aj on je vlastne vypálený zo zeme, podstata jeho materiálu je zem, ale rovnako element zeme môžeme spájať so samotným tabakom. Tabak je rastlina, ktorá k svojmu životu potrebuje zem. Štvrtý element je voda reprezentovaná pohárom piva. Voda je hlavnou zložkou tohto alkoholického nápoja často spájaného s fajčením.⁷ Jednoducho alkoholické nápoje a fajčenie fajky spolu v Európe stále súviseli a v mnohom súvisia dodnes.

SPÔSOB ZAPALOVANIA FAJKY

Na zátíšiach a žánrových scénach zo 17. a 18. storočia nachádzame okrem samotných fajok aj ostatné príslušenstvo potrebné na zapálenie fajky. Rozoznávame dva základné spôsoby zapalovania fajky, a to za pomoci nádobky na žeravé uhlíky a tlejúcim knôtom. Menej nachádzame scénu s odpaľovaním si fajky od sviečky, aj keď sa nájdu aj takéto scény. Jednou takouto scénou je žánrový obrázok Chlapec zapalujúci si fajku⁸ od utrechtského maliara Hendricka Terbrugghena (1558 – 1629).

Na zátíšiach aj žánrových scénach častejšie nachádzame prvý spôsob zapalovania za pomoci malej hlinenej nádobky na malých nôžkach, niekedy s dlhším uškom na ľahšie prenášanie žeravého obsahu. Nádoba je niekedy rozbitá alebo prasknutá. Okrem už spomínanej pomínutelnosti môže ísť o zobrazenie predmetu, ktorý pôvodne nebol určený k účelu nádobky na uhlíky, ale po svojom poškodení sa druhotne na tento účel využíva. Mohlo ísť o bežný kuchynský inventár alebo ohrievadlo, aké vidíme na obraze Caesara van Everdingena (1617 – 1678) Alegória zimy.⁹ Mállokedy nájdeme na obrazoch nádobku na uhlíky z kovu. Ide skôr o raritu, ktorá sa asi v bežnom živote nepoužívala.

Druhý najčastejší spôsob zapalovania fajky bol tlejúci knôt. Nachádzame ho pomerne často na zátíšiach, už menej v žánrových scénach. Knôtom sa zapalovala fajka podobne ako dnes so zápalkami, tlejúci koniec sa vložil do hlavičky plnej tabaku a ten sa poťahovaním z fajky zapálil. Výhodou takéhoto zapalovania bolo, že nebolo treba tak často rozduchávať uhlíky v nádobke, lebo knôt dokázal tlieť podstatne dlhšie ako uhlíky. Ďalej sa v prípade potreby dal uhasiť a znovu zapáliť kedykoľvek to bolo

⁶ Dielo sa nachádza v Haagskom Maurithuise, Holandsko.

⁷ BROOS, B. et al.: Royal cabinet of Paintings – Maurithuis Guide. The Hague: Friends of the Maurithuis Fondations, 2002, s. 34.

⁸ Dielo sa nachádza v obrazárni Hradného múzea Istvána Dobóa v Jágri, Maďarsko.

⁹ Dielo sa nachádza v Amsterdamskom Rijksmuseu, Holandsko.

potrebné. Je zaujímavé, že tlejúci knôť nie je nikdy zobrazený spolu s nádobkou na uhľíky. Spolu sa asi nikdy nepoužívali.

PORTRÉT

Pri portrétach treba sledovať skôr diela, na ktorých sa fajka nenachádza a dať ich do kontrastu s dielami, kde je zobrazená. Fajku nenájde na monumentálnych portrétach šľachty. Jednoducho sa na takéto reprezentatívne diela určené na všeobecný obdiv nehodila. Najčastejší typ šľachtického portrétu, ktorý vytvoril flámsky maliar Anthonis van Dyck (1599 – 1641), vystavoval na obdiv skôr nádherné textílie, šperky zo zlata a drahokamov, insignie moci a bohatstva. Pre taký predmet ako fajka tam miesto nebolo. Ani v diele Rembrandta van Rijna (1606 – 1669) fajky nenachádzame, rovnako ako v diele ďalšieho vynikajúceho portrétistu Fransa Halsa (1581 – 1666). Portrét, kde nachádzame fajku, sa často štylizoval do žánrovej scény. Preto je dnes ťažké odlíšiť, ktoré dielo vzniklo pôvodne ako portrét pripodobený žánru alebo žánrový výjav, ktorý sa podobá portrétu. Pri zobrazovaní sedliakov s fajkou s veľkou pravdepodobnosťou nepôjde o portrét v pravom zmysle slova, aj keď môže ísť o celkom konkrétnu osobu. Sedliak si jednoducho nemohol dovoliť objednať svoj portrét. Išlo o diela prednostne určené do meštianskych interiérov ako dekoratívne závesné obrazy alebo ako umelecké dielo do kabinetu umenia. Mešťania sa snažili priblížiť svojimi portrétmi šľachte, v tom čase už niektorí z nich mali väčší majetok ako väčšina šľachty, a preto si brali za príklad práve ich podobizne, na ktorých sa žiadna fajka nevyskytovala. Bežnou súčasťou portrétov sa fajka stala až v 18. storočí. V Anglicku dostal do portrétov fajku William Hogarth, (1697 – 1764), ktorý sa preslávil najmä satirickými žánrovými scénami. Na prvý pohľad aj obraz Lord George Graham vo svojej kabíne¹⁰ pripomína žánrovú námornícku scénu, no ide o portrét konkrétneho človeka v spoločnosti svojich priateľov a samozrejme s fajkou v ruke.

FAJKY VO FLÁMSKOM A HOLANDSKOM ŽÁNROVOM MALIARSTVE

Oblasť bývalého Nizozemska patrila v 17. storočí k najbohatším oblastiam Európy. Vďaka námorským plavbám a rušnému diaľkovému obchodu sa zvyšovala životná úroveň širokých vrstiev obyvateľstva. Vďaka tomu sa fajčenie fajky pomerne rýchlo rozšírilo aj medzi nižšie vrstvy obyvateľstva. Sedliaci na nizozemskom vidieku, ktorých sociálny status sa ani zďaleka nedá porovnať so sedliakmi v strednej Európe, si fajku mimoriadne obľúbili. Sedliacky žáner sa stal populárny už za Pietra Brueghela staršieho, ale v jeho dobe ešte fajčenie fajky nebolo v Nizozemsku známe. Začiatkom 17. storočia sa fajčenie rozšírilo aj medzi sedliakov a vznikalo mnoho diel, kde sa fajka objavuje už bežne. Dokonca sa stalo spojenie sedliaka a fajky bežným námetom žánrových obrázkov. K najväčším majstrom žánru vo Flámsku patria Adriaen Brouwer (1606 – 1638) a David Teniers (1610 – 1690). Obaja zobrazovali typický život dedinskej spoločnosti, najčastejšie v prostredí krčiem alebo dedinských zábav. Skoro

¹⁰ Dielo sa nachádza v Londýnskom National Maritime Museum, Veľká Británia.

na každom takomto diele nájdeme detail s fajčiacimi postavami alebo malé zátišie na stole s pohárom piva a fajkou.

Fajky sa často objavujú aj na holandských maľbách, zachytávajúcích dedinský život. K najväčším majstrom, venujúcim sa sedliackemu žánru, patril Adriaen van Ostaede (1610 – 1685). Na jeho maľbách môžeme vidieť okrem klasických krémových výjavov aj množstvo ďalších zaujímavých detailov. Napríklad na obraze Sedliaci v krčme¹¹ si jeden zo sedliakov práve zapalaťuje fajku za pomoci hlinenej nádoby s tlejúcimi uhlíkmi. Ďalší detail z iného obrazu ukazuje muža práve si plniaceho fajku. Na základe takýchto realisticky zachytených detailov si vieme vytvoriť pomerne presnú predstavu o fajkárskej kultúre 17. storočia.

KRITIKA SPOLOČNOSTI JANA STEENA

Na dielach holandského maliara Jana Havickszoon Steena (1626 – 1679) vystupuje fajka skôr v negatívnej úlohe. Steen bol známym kritikom a moralistom holandskej spoločnosti a jeho obrazy, zachycujúce vtípné scény z domáceho aj spoločenského života meštianstva, sa stali v neskoršom období mimoriadne obľúbené. Na obraze Povaľča¹² je zachytený muž s fajkou v ruke, ktorý holduje alkoholu a zanedbáva svoju domácnosť. Vedľa neho je unavená žena, ktorá má na starosti celý chod domácnosti, o ktorú sa jej muž vôbec nestará. Jeho ľahostajnosť je vyjadrená aj na zemi pohodenej rozbitou hlinenou fajkou. Mnohé jeho diela sú vlastne pozdvihnutým prstom nad spoločnosťou. Na maľbách nachádzame dôležité morálne ponaučenia. Obraz Veselá spoločnosť¹³ varuje dospelých, aby nedávali svojim potomkom zlý príklad. Veseliaca sa spoločnosť nehľadí uprostred radovánok a alkoholického opojenia na to, aký príklad si budú brať z nich ich vlastné deti. Dokonca ony sami ich núkajú potiahnuť si z fajky, ktorá je určená iba pre dospelých. Z obrazu existuje niekoľko verzií, namaľovaných samotným autorom. O niečo menšia verzia s názvom Veselá rodina¹⁴ zachytáva okrem detí, ochutnávajúcich víno a chlapca veselo si poťahujúceho z fajky, dokonca aj mladé dievča zobrazené s fajkou v ruke.

LITERATÚRA

BROSS, Ben et al.: Royal cabinet of Paintings – Maurithuis Guide. The Hague: Friends of the Maurithuis Foundations, 2002, 152 s.

COSTANTINO, Maria: A Louvre kincsei. Debrecen: Hajja és Fiai, 1998, 160 s.

MRÁZ, Bohumír – MRÁZOVÁ, Marcela: Encyklopedie světového malířství. Praha: Academia, 1988, 632 s.

STANISLAV, Josef: Tajemství dýmky. Brno: Mostex Import – Export, 2008, 55 s.

PIJOAN, José: Dejiny umenia VII. Bratislava: Ikar, 1999, 350 s.

¹¹ Dielo sa nachádza v Haagskom Mauritshuis, Holandsko.

¹² Dielo sa nachádza v Sankt Peterburskej Ermitáži, Rusko.

¹³ Dielo sa nachádza v Haagskom Mauritshuis, Holandsko.

¹⁴ Dielo sa nachádza v Amsterdamskom Rijksmuseum, Holandsko.

PIJOAN, José: Dejiny umenia VIII. Bratislava: Ikar, 2000, 364 s.

TARABRAOVÁ, Daniela: Rijksmuseum Amsterdam. Praha: Euromedia Group, k. s. – Knižní klub, 2006, 144 s.

*Adriaen van Ostade (1610 – 1685)
Sedliaci v krčme, 1662*

*Zdroj: Royal Cabinet of Paintings
Mauritshuis Guide, s. 103.*

*Pieter van Anraadt (okolo r. 1635 – 1678)
Zátišie s hlineným džbánom a fajkami,
1658. Zdroj: Royal Cabinet of Paintings*

Mauritshuis Guide, s. 35.

*Hendrick Ter Brugghen (1588 – 1629). Chlapec zapalujúci si fajku, zač. 17. stor.
Zdroj: Propagačný materiál – Obrazáreň Hradného múzea Istvána Dobóa v Jágri.*